

A GULAG ORVOSAI

DAN HEALEY

EURÓPA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST, 2025

www.alexandra.hu • www.moobius.hu
www.europakiado.hu

„ŐK VOLTAK AZ ELSŐK”

A Gulag egészségügyi szolgálatának úttörői

„Viktorov doktor első klinikája az Uhta folyó partján állt; csupán ő maga és a felszerelése egy fenyőfa alatt: egy asztal, egy gyógyszerkészlet, egy orvos... Mindössze ennyi” – így nyitotta az ukrán „kényszermunkás-történész”, Osztap Visnya az Uhta környéki Gulag-táborokban folytatott orvoslás eredetének történetét. Egy rövid fejezetet szentelt Nyikolaj Alekszandrovincs Viktorovnak, az Uhtpecslag első orvosának bemutatására.¹ Leírja, miként utazott Viktorov az első expedíciós csoporttal folyami uszályon Uhtába, miközben készségesen osztogatott higiéniai tanácsokat és adott elsősegélyt, kezelte a megfázást és a reumát, és egy-maga épített egy háromágas gyengélkedőt.

Nyikolaj Viktorov története, és az, hogy miként jutott el odáig, hogy rögtönzött klinikáját az Uhta folyó partján felállítsa, természetesen sokkal kevésbé volt romantikus, mint azt ez a jelenet sugallja, amelyben az értelmiség magányos képviselője önzetlen szolgálatot teljesít a vadonban. Viktorovra ma úgy emlékezünk, mint Uhta város – és a környező vidék – egészségügyi infrastruktúrájának megalapítójára. Életrajzának vizsgálata sokat elárulhat arról, hogy az orvosok miképpen gabalyodtak bele a kényszermunkatáborok mindennapjaiba a Gulag első éveiben, a járatlan vidékekre irányuló fáradságos expedíciók során. Ennek a fogoly orvosnak a története számos olyan kétséget szemléltet, amelyekkel a Gulagon a szakmájukban dolgozó foglyok szembesültek, akik a börtönrendszer mindenható hatalma alatt próbálták érvényre juttatni szak-

mai képességeiket és megőrizni ítélőképességük integritását. A parancsnokok tisztelték Viktorovot a kibontakozó tábor korai időszakában, és ideiglenesen az Uhtpeclag egészségügyi infrastruktúrájának igazgatói posztjára emelték, de gyorsan lefokozták, amikor Jakov Szokolov, egy OGPU-s karrierorvos megérkezett, hogy átvegye a helyét. Szokolov nem egészen négy évig maradt, és a parancsnokok ismét elődjéhez fordultak, hogy irányítsa az Uhtpeclag orvosi hálózatát a nagy terror végéig. Viktorov meglepően szabad kezet kapott ahhoz, hogy a zekék* köréből tehetséges egészségügyi személyzetet toborozzon. Ez a fejezet bemutatja könyvünk néhány olyan főhősét, akik hasznot húztak Viktorov támogatásából.

Ezt követően az egyik orvos-úttörővé vált zek életrajzától a korai Gulag egészségügyi szolgálatának egy kiváltságos szakembere felé fordulok. Jaan Pullerits szabadon elszegődött OGPU-orvos volt, aki lelkesen elvállalta a messi Északon, a kibontakozó kolimai aranybányászati táborok fővárosában, Magadanban a kínálkozó állást az egészségügyi rendszer vezetésére. Pullerits a főnökét, a karizmatikus OGPU-parancsnok Eduard Petrovics Berzint követve került Kolima távoli vadonjába az Oroszország észak-európai részén fekvő, őstípusként szolgáló viserei büntetőtelepről. Ez az orvos építette ki és szervezte meg a térség klinikai és kórházi hálózatát, ösztönözte a helyi tudományos kutatásokat és felügyelte a kolimai táborokban uralkodó kétségbeejtő körülményeket. Amikor a nagy terror idején megvádolták és kivégezték Berzint, Pulleritset is alaptalan vádakkal illették ellenforradalmi bűnök elkövetése miatt, és egyike lett Sztálin sok millió áldozatának. Az, hogy orvosként készségesen szolgált egy rendőrbirodalom, Pulleritset egyre inkább e hatalom szervezetébe vonta és értékeinek elfogadására készítette, ami aztán tragikus következményekkel járt magára és családjára nézve is.

* Zek/zekek: fogoly/foglyok. A szlengkifejezés a Gulagon használt hivatalos *zaklju-csonnij* szó *z/k* rövidítéséből származik.

Nyikolaj Viktorov Gulagra vezető útja

Nyikolaj Viktorov, aki 1899-ben a mezőgazdaságból élő Kosztromai területen, parasztcsaládban született, olyan embernek tűnt, aki biztosan nyer az 1917-es októberi szocialista forradalommal. Szülei a forradalom előtt költöztek gyermekeikkel Szentpétervárra, és gyarapították a birodalmi orosz főváros proletariátusát felduzzasztó paraszti bevándorlók számát. Apja a város egyik jól menő gyárában, míg anyja és két nővére házvezetőnőként dolgozott. Egy bátyja Kosztromában maradt sofőrként.² A családnak egyértelmű szándékai voltak a fővárosba hozott értelmes fiukkal. Viktorov 1917-ben szerzett gimnáziumi érettségét. Az Uhtai Közegészségügy-történeti Múzeum aktájából nem világlik ki, mit tett a fiú az érettségét követő zűrzavaros hónapokban, amikor a bolsevikok hatalomra jutottak, és Lenin megfosztotta Petrográdot (mely néven 1914-től 1924-ig szerepelt) fővárosi státuszától, Moszkvába helyezve át a szovjet rezsim vezetését. Polgárháború fenyegetett; bizonyára Viktorov és családja is megszenvedte azokat a nélkülözéseket, amelyek számos gyár és üzlet bezárását követték, éppúgy, mint a petrográdi tüzelő- és élelmiszerhiányt. Az apja munkája megszűnt, így az új városi közigazgatás kötelékében, a tűzoltóságnál talált állást. Hozzá hasonlóan Nyikolaj is bizonyára ügyesen illeszkedett be az új, forradalmi rendbe. 1918-ban ez a parasztfiú látványos ugrást bemutatva biztosított helyet magának orvostanoncként a petrográdi Katonaorvosi Akadémián, az ország vitathatatlanul legjobb orvosi egyetemén.

Nyikolaj 1924-ben diplomázott, és azonnal kezdő orvosi kinevezést kapott Grúziába a szovjet Vörös Hadsereghez, amely akkoriban véres hadjáratot folytatott az első független grúz köztársaság 1921 februárjában történt moszkvai annektálása elleni felkelések elfojtására.³ Szükség volt rá ebben a zűrzavarban. Az 1924 augusztusában a párizsi székhelyű, száműzött, független grúz kormány felbujtására kitört felkelés háromnapos vérontásba torkollt, amelyben a szovjet csapatok sortüzei az ország értelmiségének és nemességének csaknem ezer tagjával végeztek.

A forradalom gyermeke: Nyikolaj Viktorov petrográdi diákként 1922-ben (MIZU)

A Vörös Hadsereg és az OGPU könyörtelen harcot folytatott a szovjet uralom bevezetéséért Grúziában. Velük szemben álltak a független rendszer Európa-szerte szétszóródott maradványai, akiknek ügyét a szovjeteket nyugtalanítani igyekvő, titkos lengyel akciók támogatták, míg a francia és német városok utcáin az OGPU-s bérgyilkosok vadászták le grúz mensevik ellenfeleiket.⁴ 1924 és 1925 során a fiatal Viktorov a Szovjet-Grúzia fővárosában, Tbilisziben lévő katonai kórházban bentlakásos orvosként szolgált: 1925-től előbb kezdő, majd vezető orvosként a 6. kaukázusi lövészezrednél. Egy, a Gulagon a főnökei kérésére 1934-ben írott önéletrajzában semmit sem említ e meghatározó grúziai időszak alatt látottakról.⁵

Viktorov 1927 tavaszán töltötte első szabadságát az akkor már Leningrádra átkeresztelt otthonában. A tizenöt nap alatt régi barátaival találkozott, felkereste egykori törzshelyeit, és kaukázusi kalandjainak elbeszélésével lazított. Az érzékeny szovjet határvidék feszültségcáráról szóló fecsegés, ahol a külföldi erők aktív összeesküvést szőttek Moszkva ellen, nem volt bölcs dolog. Diákéveinek „forradalmi” Petrográdjá ekkorra sztálini hűbérbirtokká vált. Élményeiről elmondott történetei egy általa később csak „hamisnak” nevezett feljelentéshez vezettek, aminek folytán kémkedés és államtitkok kiadásának vádjával letartóztatták. Két héten belül az OGPU bírósága három év börtönbüntetésre ítélte, és az OGPU táborkomplexumába került a Szoloveckij-szigetekre. Ott két évig dolgozott, de nem nehéz munkán, hanem beosztott orvosként, aztán a tábor „központi kórházának” igazgatójaként, végül a „tábor higiéniai orvosaként”.⁶ Viktorov apja 1928 szeptemberében fellebbezést nyújtott be az OGPU eredeti ítélete ellen, ami fonák módon rosszabb következménnyel járt: a fiatal orvost főbelövésre ítélték. A halálbüntetést tízéves fogságra változtatták át, majd később dr. Viktorov ezt sikeresen ötéves időszakra csökkentette. Mindazonáltal a Szolovkin töltött második évére megízlelhette a feljelentés és perbe fogás, az ország legfélelmetesebb koncentrációs táborába való deportálás és a kivégzés rémének „örömeit”. Szerencsecsillaga leszálló ágba került.

Az OGPU uhtai expedíciója

1929-ben az OGPU zöld lámpát kapott munkatáborrendszerének kiterjesztéséhez. A hivatalnokok a Szolovki táborkomplexum erőforrásaira építve „expedíciót” szerveztek egy alaptábor felállítására a Komi Köztársaság szívében, melyet először a Csibju folyóról, majd (1939-ben) annak főfolyójáról, az Uhtáról neveztek el.⁷ Az „Uhta-expedíció” célja az volt, hogy a forradalom előtti bányászati kutatások nyomán a térségben

ismeretesen meglévő olaj-, gáz-, rádiumvíz- és szénlelőhelyeket kutassa fel és kezdje el kiaknázni. A csapat magvát negyven geológus-bányakutató alkotta, akik közül harminchat volt fogoly. Kezdetben az expedíció összesen 139 rabot és egy maroknyi OGPU-tisztviselőt számlált. Miután előre megfontoltan letartóztatták Nyikolaj Nyikolajevics Tyihonovicsot, azt a geológust, aki az egyik 1917 előtti uhtai utazást vezette, az OGPU az ő tanácsát követve (amelyet a moszkvai Butirka börtönben eltöltött ideje alatt osztott meg a rendőrség agytrösztjével) úgy döntött, hogy tengeri úton közelítik meg Uhtát. Egy hajónak kellett vinnie „minden [az úthoz szükséges] holmit az utolsó szögig” a Fehér-tengertől a Barents-tengerig, majd fel a Pecsora folyón és annak mellékfolyóin a csibjui úti célhoz, amely egy régi bányakutató bázis közelében feküdt.⁸ A fogoly szakemberkontingens egyik tagjaként dr. Nyikolaj Viktorovot jelölték ki az expedíció orvosává.

Az uhtai expedíció a Szolovki melletti szárazföldi kikötőből, Kemből indult útjára Arhangelszk felé 1929. július 6-án, a tábor *Gleb Bokij* nevű gőzösén.⁹ Arhangelszkben az OGPU-gőzösről a rabok átvitték a rakományt egy másik hajóra, az *Umbá*-ra – miközben két rab sikeresen megszökött. Ez volt az első kísérlet a számos közül út közben. Az OGPU-jelentések szerint a szakember zekek nem keresték a menekülés útját; a menekülők az expedícióhoz beosztott őrök, szakácsok és munkások közül rabokból kerültek ki.¹⁰ Az *Umba* július 13-án érte el a Pecsora folyó torkolatát, ahol a tengerjáró hajót egy folyami gőzösré, a *Szovjet Köztársaság*-ra cserélték, majd az Izma folyónál, amelyen déli irányba haladtak tovább, a raboknak újra át kellett pakolniuk a rakományt. Anna Kanyeva uhtai történész így írja le az ezzel járó munkát:

Miután átrakták a rakományt (75 tonnát) tizenöt nagy, komi módra épített halászhajóra [...], felhajóztak az Izma folyón. Az egész karavánt hat részre osztották. Konvojok őrizték a karaván elejét és végét. Úgy haladtak előre, hogy kézről kézre adott kötelekkel vontatták a bárkákat. Csak augusztus 3-án volt lehetőségük arra,

hogy megmosakodjanak Izma falu fürdőházában, és megkapják régóta várt leveleiket. Most kerültek az út legnehezebb részéhez: az Izma folyó zuhogóihoz. Az expedíció csak augusztus 21-én érte el Csibjut. Később sok más csoport érkezett meg ily módon.¹¹

Önéletrajzában Viktorov azt állítja, hogy akarata ellenére nevezték ki az expedíció orvosává. A Gulagon a megbízatások ritkán történtek önkéntes alapon. Mindazáltal Viktorov fiatalsága, életereje és kaukázusi katonai háttere bizonyára sokat nyomott a latban jelölésekor. A Szolovki tábor hatóságai, amelyeket az 1920-as évek végén tífuszjárványok tartottak sakkban, nem szívesen bocsátották volna el egyetlen tapasztalt orvosukat sem, így személyében megragadták a lehetőséget, hogy egy kevésbé szakavatott orvost áldozzanak fel, akire egyébként is a módosított halálbüntetés árnya vetült. Viktorov elég erős volt ahhoz, hogy jó eséllyel túlélje az expedíciót, elég tapasztalattal bírt a katonai orvoslásban ahhoz, hogy kezelje a várt kihívásokat, és hozzászokott a katonai fegyelemhez is.¹² Ahogy Visnya, az író megjegyezte, Nyikolaj Viktorov olyan „katonaorvos volt, akinek a masírozásban töltött élet valójában második természetévé vált”.¹³ Az OGPU mindössze két nappal a Csibjuba való megérkezésüket követően megerősítette Viktorovot az expedíció szancsasztyigazgatói tisztségében. Az első szolgálata baljóslatú volt – távol állt Visnya fenyőfa alatti klinikájától. Alig három nappal azután, hogy az expedíció megérkezett és felállította az első öt sátrat, és alig egy nappal azután, hogy Viktorovot kinevezték a szancsaszty igazgatójának, az egyik szakács, Krivonogov elmenekült, és elbújt az erdőben, 25 kilométerre Csibjutól. A nyomában lévő örök végül lelőtték. „Dr. Viktorov csak négynapos utazás után tudta elvégezni a holttest orvosi vizsgálatát a halál helyszínén” – jelentette az expedíció vezetője az OGPU főhadiszállásának.¹⁴ Ahogy a tábor megerősödött, kutatógeológusok indultak el munkacsoportokban, hogy feltérképezzék a területet és olajkutak fúrására alkalmas helyeket keressenek. Viktorov minden csapat egy-egy tagját kioktatta az elsősegélynyújtásról, és gyógyszeresomagokat osztott

ki nekik az értékes, egyre fogyatkozó készletből. Vészhelyzetben gyakran kénytelen volt követni a kutatókat a bázisukra, hogy ellássa a beteg foglyokat. Visnya szerint, aki maga is rendelkezett orvosi képzettséggel, Viktorov igyekezett népszerűsíteni és elmagyarázni a megelőző orvoslás fogásait, amely oly központi szerepet játszott a szovjet egészségügyi elvekben. Ha valaki megbetegedett, az expedíció kis csapatában nem akadt senki, aki helyettesíthette volna; Viktorov igyekezett a „mindenki egyért, egy mindenkiért” hozzáállást szorgalmazni az egészségügyben, amely a „közös felelősség” régi orosz paraszti elvén alapult.¹⁵ Nem volt lehetősége arra, hogy a Szolovkiból való indulás előtt orvosi vizsgálatot végezzon az expedíciós csoporton, és a személyzet áthelyezése, a szökecsék és – feltételezhetően – a véletlen halálesetek vagy a büntetőgyilkosságok megritkították ezt az első csoportot. Az expedíció vezetőjének panaszai ellenére, amelyek szerint a foglyok mintegy fele előrehaladott korú és gyenge kondíciójú volt, a 139 fogolyból 125 érkezett meg az úti célhoz 1929 augusztusában.

Egy éven belül a táborban már csaknem 500 embert tartottak fogva, a tengeri és folyami útvonalon, illetve gyalogosan érkeztek az újabb és újabb idényenkénti konvojcsapatok.¹⁶ A tábor létszáma ezt követően gyorsan gyarapodott: az 1931. január 1-jei 824 fogolyról 1932-ben 9012-re, 1933-ban pedig 20 886-ra. A lakosság száma a nagy terror idején drámaian megnőtt, az 1937. január 1-jei 31 035 főről pontosan egy évvel később 54 792 főre.¹⁷ Ennek a növekedésnek megfelelően az OGPU 1931 júniusában az „uhtai expedíció” elnevezést „Uhtpecslag”-gá változtatta át, és Viktorov szerény „szanacsaszy”-ából teljes értékű „Szanotgyel” – azaz „Egészségügyi Osztály” – lett, amely klinikák hálózatát működtette, köztük néhány fekvőbetegágyakkal rendelkezőt is. Viktorov rövid ideig, vagyis augusztusig ennek „megbízott igazgatója” lett, amikor is megérkezett az orvosi egyetemről frissen kikerült, az OGPU-hoz hű, fiatal Jakov Petrovics Szokolov, aki átvette a Szanotgyel igazgatói posztját. A fogoly Viktorovot lefokozták a Szanotgyel higiéniai felügyelőjévé, és ezt a tisztséget 1934 végéig töltötte be.

Egy fogoly orvos az Uhtpeclagban

Az erőltetett menetelésből vagy a fáradságos folyami utazásokból kimerülten érkező egyre több fogoly révén Viktorov saját szemével látta az egyik legfontosabb jellemzőt, amely Sztálin egész életében megkeserítette a Gulagra száműzött elítéltek életét: a városi börtönökből a hatalmas távolságokon át az elszigetelt táborokba történő szállítás erősen megviselte az egészséget. Az útközben kapott étel és ital gyakran nem volt megfelelő, és nélkülözte a létfontosságú tápanyagokat; a higiéniai körülmények rosszak, a szállás és a ruházat pedig rögtönzött volt.¹⁸ A foglyok egyik korai csoportjának fele, amely az 551 kilométerre délnyugatra fekvő kotlaszi tranzittáborból vándorolt Uhta felé, lefogyva vagy olyan betegen érkezett meg, hogy alkalmatlanná vált a nehéz munkára. Viktorov nem sokat tudott tenni az állapotuk javításáért: talán némi ágynyugalmat a legsúlyosabb betegeknek, esetleg nagyobb fejadagokat rendelt.

Amikor Szokolov vette át a Szanotgyel igazgatóságát, Viktorov cselekvési szabadsága jelentősen korlátozódott. El lehet képzelni a csalódottságát. A tapasztalt katonaoorvos most egy zöldfülűnek rendelődött alá, aki „egyenesen az orvosi egyetem padjaiból jött”. Ez a hagyományos orvosi hierarchia ellentétét jelentette, ahol a tapasztalat általában tiszteletet parancsolt: a Gulagon a szabadon elszegődött orvosok gyakran friss diplomás orvosok közül kerülhettek ki, akik idősebb fogoly egészségügyi szakembereket, akár korábbi professzorokat vagy egészségügyi komisszárokat is felügyeltek. Szokolovot „orvos-adminisztrátornak” nevezik a titkosrendőrségi akták, amelyekből az is kiderül, hogy diákként önként jelentkezett az OGPU-nál, és titkosrendőrségi megbízást kért, amikor 1931-ben megkapta a diplomáját.¹⁹ 1934-ig irányította az Uhtpeclag Szanotgyelét, és a helytörténészek az uhtai orvosi infrastruktúra fontos korai szervezőjének tartják, bár tényleges tevékenységéről és nyilvánvalóan túlzott támogatásáról való hallgatásuk beszédesnek tűnik.²⁰ Még inkább szembetűnő, hogy előtérbe helyezik a rabok egészségének rossz állapotát az ő irányítása alatt.

Viktorov visszaemlékezései szerint adminisztrátorként Szokolov tehetett volna a skorbuthoz és pellagrához vezető alultápláltság ellen, ugyanakkor a ruházat hiánya és a környezeti hatásoknak való kitettség a fagyási, reumatikus és légzőszervi megbetegedések magas arányát eredményezte. Ezek a körülmények természetesen legyengítették az amúgy sem kellő erőnléttel bíró foglyok immunrendszerét, és így sebezhetővé tették őket a súlyosabb betegségekkel szemben. A tetűfertőzés, emlékezett vissza Viktorov, ezekben az években széles körben elterjedt, és a tífuszjárványok sok emberéletet követeltek a pecsori és uszinszki részlegekben. Kanyeva megjegyzi, hogy Viktorov milyen keserűen emlékezett vissza az éhezésre és a hipotermiára, amelyet a foglyok körében még akkor is tapasztalt, amikor már a tábor komplexumban telepedtek le.²¹

Hogy Viktorov miként békült ki Szokolov vezetésével, nem tudni; más hasonló pozícióban lévő fogoly orvosok lehajtották a fejüket, és a lehető legjobban végezték a feladatukat anélkül, hogy bajba kerültek volna. (Dr. Glazov, a 2. fejezet hőse, tankönyvi példája lenne ennek a hozzáállásnak.) Mindazonáltal érdekes, hogy Viktorov Szokolovval és egy harmadik kollégával közösen írt egy kiadványt az alultápláltság és az éhezéssel összefüggő betegségek kezeléséről *Skorbut, kóros soványság, ödémás betegség* címmel a tábor egészségügyi dolgozói számára.²² (Alighanem ebből a munkából nem maradt fenn egyetlen példány sem; sőt, a „kóros soványság” később gyakorlatilag tiltott kifejezéssé vált a Gulag hivatalos orvosi terminológiájában.) „Higiéniai felügyelőként” Viktorov szerepe nyilvánvalóan hátrányos volt. A foglyok egészségi állapotáról és életkörülményeiről szóló rossz hírek megfigyelőjeként és közlőjeként a szovjet intézményeket a teljes stagnálástól megóvó bürokratikus fékek és ellensúlyok jelentéktelen alkatrészének szerepét töltötte be. Szerencséje volt, hogy büntetése 1934 decemberében véget ért; de a volt rabok tipikus sorsát szenvedte el: nem engedélyezték neki, hogy elhagyja az Uhtpecslagot és hazatérjen. Belső útlevele a Gulaghoz „kötötte”. Hazatérés helyett Szokolov igazgatóhelyettese lett a Szanotgyelben, mint a Gulag „szabad” alkalmazottja. Szokolov távoztával Viktorov 1935-től 1938-ig teljes jogkörű igazgatói tisztséget töltött be.